

Fábián Zoltán: A középrétegek: adalékok a poszt-kommunista átmenet társadalmi és társadalomlélektani hatásaihoz

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Fábián Zoltán (1994): „A középrétegek: adalékok a poszt-kommunista átmenet társadalmi és társadalomlélektani hatásaihoz” in: *Társadalmi riport 1994*, Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, Pp. 351–377.

A KÖZÉPRÉTEGEK: ADALÉKOK A POSZTKOMMUNISTA ÁTMENET TÁRSADALMI ÉS TÁRSADALOMLÉLEKTANI HATÁSAIHOZ¹

A középrétegek vizsgálata kapcsán két dologra vállalkozom. Elsőként röviden összefoglalom azokat a főbb szociológiai elméleti megközelítéseket, melyek segítségével a társadalom bizonyos értelemben „középsőnek” tekinthető csoportjai megragadhatóak. Ezt követően a magyarországi középrétegek helyzetében bekövetkezett változások főbb tendenciáit kívánom jelezni a TÁRKI közelmúltban végzett empirikus vizsgálatainak alapján. E változások csak annak a komplex gazdasági és politikai folyamat perspektívájában értelmezhetőek, melyet a köznyelv általánosan „rendszerváltozásnak” aposztrofál.

I.1. KÖZÉPOSZTÁLYOK ÉS KÖZÉPRÉTEGEK: LEHETSÉGES DEFINÍCIÓK

A középosztály(ok) szociológiai definiálásakor számos elméleti és empirikus problémával szembesül a kutató. A kérdés kapcsán szükséges utalnunk arra, hogy a társadalom működésének és szerkezetének leírásakor az osztály- és rétegződésméletek különböző perspektívából közelítenek tárgyükhoz.

Az osztályelméletek a társadalom működési folyamatainak elemzése alapján kísérlik meg leírni a főbb társadalmi csoportokat. Az angolszász és skandináv országokban igen elterjedt neomarxista osztályparadigma megfogalmazója, Erik O. Wright szerint a modern polgári társadalmak működése

---

¹ A TÁRKI 1993 szeptemberétől 1994 márciusáig a Népjóléti Minisztérium megbízásából a középrétegek helyzetét vizsgálta. A jelen tanulmány az összefoglaló kutatásjelentés részét képezi (vö. Kolosi-Róbert-Sági-Fábián, 1994).

komplex kizsákmányolási mechanizmusokra épül. Wright és Martin (1987) három ilyen mechanizmust említene, melyek a (1.) tulajdon viszonyokon, (2.) a szervezetek feletti ellenőrzésen és (3.) a tudásjavak birtoklásán alapulnak. Az első viszony mentén elkülönülnek egymástól a tulajdonnal rendelkezők és a tulajdon nélküliek csoportjai, azaz a tőkés és a munkások. A második viszony mentén határozhatók meg a szervezetek irányítóinak, azaz a menedzsereknek csoportja, akikkel szemben az irányítottak, a beosztottak helyezkednek el. A tudásjavakat a szakértők birtokolják szemben azokkal, akik e javadalommal nem rendelkeznek. Az alábbi táblázat összefoglalja a termelési viszonyok által definiált osztályok sémáját.

1. sz. táblázat

STRUKTURÁLIS VISZONYOK ÉS AZ OSZTÁLYOK SÉMÁJA ERIK O. WRIGHT ALAPJÁN

A kizsákmányolás típusa kiszájtításának módja	Az értéktöbblet	Termelési viszonyok
Tőke javak: A termelőeszközök birtoklása	Profit	Tőkés-munkás viszony
A szervezeti javak ellenőrzése (Control of organization assets)	Lojalitási osztalék: (fizetési létra)	Menedzser-beosztott viszony
Tudásjavak (Skill assets)	A fizetés járadéki része (Rent component of the wage)	Szakértő -laikus viszony

Az eddigiek alapján jogosan merül fel a kérdés: hol helyezkednek el a középosztályok. Wright és Martin (i.m. 7.0.) válasza így hangzik: „A viszonyok ezen összetett mátrixán belül bizonyos pozíciók lehetnek egyidejűleg kizsákmányoló jellegűek a termelési viszonyok egyik dimenziója mentén, míg kizsákmányoltak egy másik alapján. (...) Ezek az egyidejűleg kizsákmányoló / kizsákmányolt pozíciók kapcsolatosak azzal, amit a köznap nyelv általában »a középosztálynak« nevez.” Wright tehát *az ellentmondásos osztályhelyeztetel definiálja a középosztályokat*. Aki a társadalom strukturális viszonyaiban az egyik dimenzió mentén mint „kizsákmányoló”, máskor pedig

mint „kizsákmányolt” szerepel, az a középosztály(ok)hoz tartozik. A szociológiai zsargonban szokás a tulajdonos polgárságot *régi*, a másik két dimenzió szerinti „kizsákmányoló” osztályt pedig *új középosztálynak* nevezni (pl. Kriesi 1989). A megkülönböztetés azon alapul, hogy a XX. század folyamán kialakult monopolkapitalizmus teremtette meg az új középosztály túlsúlyra jutásának feltételeit, párhuzamosan a réginek nevezett középosztály háttérbe szorulásával.

Erich Fromm (1993) klasszikus, a II. világháború idején megjelent szociálpszichológiai esszéjében a németországi *régi* középosztály gazdasági pozíciójának megrendülésével és az annak nyomán kialakult társadalomlélektani helyzettel magyarázza a náciizmus hatalomra jutását. Az ő gondolatmenete is a közép rétegek társadalmi helyzetének és a politikai stabilitás kapcsolatára irányítja az olvasó figyelmét (Fábián, 1994).

Magyarországon (és több volt szocialista országban) a régi középosztály *teljeskörű* felszámolását egyrészt a fasizmus, másrészt a II. világháborút követően hatalomra került kommunista kormányok valósították meg. Az államszocialista rendszerek összeomlásával az a különös helyzet állt elő, hogy a nyugati szociológiában *réginek* nevezett középosztály *újraszervezése* és *újból* megteremtése politikai programok részévé vált. A rendszerváltás kezdeti szakaszában a magyarországi konzervatív koalíciós kormányok egyik legfontosabb törekvése az volt, hogy a privatizációt ennek a valamikori tulajdonosi középosztálynak a kárpótlásával kösse össze. Ugyanakkor az átmenet természetesen a régi-új alkalmazotti középosztályt sem hagyta érintetlenül, hiszen a tömeges munkanélküliség sokkoló megjelenése a szakképzetlen munkások mellett a szakmunkásokat és a fehér galléros alkalmazottakat is az átlag feletti mértékben sújtotta.

Mások szerint a fogyasztói társadalmak jellegzetes csoportjai nem termelési viszonyok, hanem sokkal inkább *a fogyasztási szokások* alapján ragadhatóak meg. Hiszen az össztársadalmi szintű fogyasztás nemcsak homogenizálja, hanem megosztja a társadalmat. A fogyasztói társadalmakban nem a fogyasztás volumene, hanem a fogyasztói kultúra határozza meg az osztályhovatartozást. Lehet valakinek bármilyen sok pénze, ha azt nem kellő „ízléssel” megáldva költi el, elárulja alsóbb osztály-hovatartozását. Az osztályhatárok ennek megfelelően csak egy adott társadalom fogyasztási mintáinak és azok kulturális jelentésének feltárása alapján állapíthatóak meg. A középosztály fogyasztási szokásaival, ízlés szerinti választásaival a társadalmi létrán felette állókhoz próbál igazodni, az alsóbb osztályoktól való elhatárolódási törekvéseivel egyidejűleg. Ilyen megközelítéssel nem csak a szociografikus hagyományú „lágyabb” szociológiai irányzatok élnek (pl. Fussell, 1987), hanem az empirikus szociológián belül megtalálhatjuk

képviselőiket rendszerint az „életstílus” tárgyszavánál (pl. Soebel, 1987; Kolosi-Róbert 1993)².

A rétegződés kutatások a társadalmilag *releváns* különbségek egyének közötti *hierarchikus* tagoltságát – melyet összefoglalóan *egyenlőtlenségi rendszernek* neveznek – tanulmányozzák. Társadalmi rétegeknek (státusz-csoportoknak) az egyének azon csoportját szokás tekinteni, melyek az egyenlőtlenségi rendszer különböző dimenziói mentén tipikusan hasonló pozíciót foglalnak el. Természetesen már annak eldöntése is bizonyos problémákat vet fel, hogy milyen különbségeket tekintünk lényegesnek, azaz milyen egyenlőtlenségi dimenziókat veszünk számításba, hiszen a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerek történelmileg meghatározottak: társadalmakként és korszakokként változóak. Ugyanakkor a szociológiai kutatások olyan szabályszerűségeket is kimutattak, melyek az iparosodott társadalmakra egyöntetűen érvényesek. Ilyen például a foglalkozások presztízseloszlásának nagyfokú hasonlatossága (Treiman, 1977), avagy a társadalmi előnyök és hátrányok „spontán” együttes előfordulása (Lenski, 1954). Ez utóbbi felismerés alapul szolgál arra, hogy azokat a társadalmi különbségeket tekintsük lényegesnek, melyek több más különbséggel együtt járnak (Kolosi, 1987A). A társadalmi státusz mérésére leggyakrabban három (viszonylag könnyen mérhető) szociológiai változót használnak fel: a jövedelmet, az iskolai végzettséget és a foglalkozási presztízst (Fábián, 1993), de többen érvelnek amellett, hogy elméletileg indokoltabb a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer szélesebb metszetét a tudományos kutatás látószögébe bevonni (Kolosi i.m.).

Témánk szempontjából két dolog látszik kiemelkedően fontosnak. Először is az, hogy a rétegződéskutatás perspektívájából a társadalom középrétegei, a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer különböző dimenziója mentén középen elhelyezkedők csoportjából tevődik össze. Ennek megfelelően *a középrétegek annyiféleképpen határozhatóak meg, ahány lényeges egyenlőtlenségi dimenziót vizsgálunk*. Tehát beszélhetünk jövedelem, vagyis iskolai végzettség, fogyasztás, kulturális aktivitás, hatalom stb. szerinti középrétegekről. Második lényeges pontunk azzal kapcsolatos, melyet Lenski (i.m.) státuszkikristályosodásnak, másképpen státuszkonzisztenciának nevezett. Az előnyök és hátrányok együttjárásának mértéke ugyanis nemcsak társadalom történetileg, de egyénenként és társadalmi csoportonként is változó, azaz a társadalmi rétegződés eltérő szintjein a státuszkikristályosodás foka különböző. E jelenség másik oldalát, – azaz a különböző státuszdimenziók (pl. jövedelem, iskolai végzettség stb.) egymáshoz

---

² Soebel, M. 1981. *Life Style and Social Structure*.: Academic Press, New York

viszonyított eltérését – státuszinkonzisztencia kifejezéssel jelölik. Ezt a fogalmat Lenski a rétegződés nem vertikális (azaz horizontális) dimenziójaként definiálta. Werner Landecker hipotézisét³ státuszinkonzisztencia és a társadalmi hierarchia kapcsolatáról Kolosi (1987B) így foglalta össze: „...egy társadalom nagyfokú horizontális és vertikális differenciálódása, valamint a gyors társadalmi változások egyaránt csökkentik az osztálykikristályosodás mértékét, és a rétegződés pólusain szükségszerűen nagyobb fokú kikristályosodás jön létre, mint a középrétegeknél.” (Kiemelés utólag) Eszerint a közép rétegek státuszinkonzisztencia-szintje magasabb mint a társadalom alsóbb avagy felsőbb rétegeinél⁴. A párhuzam kedvéért érdemes visszaalni Wright megállapítására a középosztály „ellentmondásos” osztályhelyzetére.

Láthattuk, hogy számos lehetséges terminológia áll a társadalom „középső” csoportjait tanulmányozó kutatók rendelkezésére, amelyek mind különféle kutatási problémákból indulnak ki, és különféle elméleti előfeltevésekkel közelítenek tárgyukhoz.

Elszakadva tehát a köznapi nyelvhasználat logikájától – a terminológiai zűrzavar csökkentése érdekében –, célszerűnek látjuk a „középosztály” és általában mindenféle „osztály” – kifejezést a viszonylagosan elterjedt nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a neomarxista és neoweberianus értelemben használni. E terminológiai választás zavaró lehet, amennyiben a középosztály elterjedt köznapi fogalma mögött sokkal inkább egy implicit rétegződésemélet lenne kimutatható. Benyomásunk szerint ugyanis a hétköznapi kommunikációban a középosztályi helyzet alatt a hierarchikus egyenlőtlenségi térben valamilyen szempontból középen elhelyezkedőket értik. Amikor azonban a szociológus ilyen értelemben beszél a társadalom

---

³ Landecker, Werner S. 1987. *Class Crystallization*. New Brunswick.

⁴ Kolosi (1987A, 1987B) ezzel kapcsolatosan elemzéseiben azt találta, hogy a holland, nyugat-német és még a csehszlovák társadalomhoz képest is a magyar társadalom kevésbé jellemezhető konzisztens középrétegekkel. A magyarországi középrétegek sajátosságát éppen ez a nagyfokú inkonzisztencia jelentette a nyolcvanas évtizedben. Sajnos e kérdésről nem rendelkezünk újabb eredményekkel, annyi azonban tudható, hogy a rendszerváltás óta a társadalmunkban növekedett a státusz- és kikristályosodás mértéke (Fábián, 1994B). Nem tudjuk azonban, hogy ez az általános trend miképpen rajzolja át a középrétegek szociológiai profilját.

„közepéről”, akkor általában a „középrétegek” kifejezést használja, legálábbis ha összhangban kíván maradni a szakmai mainstreammel.⁵

---

⁵ Itt egy olyan sajátos eltérés van a szaktudományi és a hétköznapi nyelvhasználat között, amelynek sajátos tudománytörténeti okai vannak. Arról van szó ugyanis, hogy amikor a huszadik század első felében vagy még inkább közepe felé Amerikában megszületett a szociológiának az ága, amely a társadalmi egyenlőtlenségeket empirikus módszerekkel és matematikai statisztikai apparátussal felvértézve kívánta tanulmányozni, akkor az „osztály” kifejezés már foglalt volt: a marxizmus ezzel a kifejezéssel illette a deduktív, elméleti úton meghatározott alapvető társadalmi csoportokat (Kolosi, 1987. A). A rétegződés tanulmányozói amúgy sem elsősorban Marxhoz nyúltek vissza elméleti munícióért, hanem sokkal inkább Weberhez, aki Marxszal ellentétben egy többszemponútú osztály fogalmat vezetett be. Weber az osztályhelyzetet, olyan „tipikus esélyként” határozta meg, amely arra vonatkozik, hogy bizonyos élethelyzeteket miként lehet „*az adott gazdasági rendszeren belül*” (kiemelés utólag) bevételek vagy jövedelmek elnyerésére fölhasználni.” (Weber, 1987: 303. p.) A gazdasági pozíción alapuló osztályok mellett Weber beszél a rendekről is. A rendi helyzetet „a társadalmi értékelésben (kiemelés az eredetiben) tipikusan szerepet játszó és figyelembe vett” privilégiumokként határozza meg (i.m. 307. p.). Az ilyen privilégiumok jellegzetes életvitelen, a neveltetésen és a származásnak vagy a foglalkozásnak kijáró presztízszen alapulnak. Amerikában a weberi rend (stande) fogalom Parsons fordítása nyomán státuszként terjedt el. Amikor tehát a rétegződéskutatók egy, a marxínál komplexebb elméleti keretet és rugalmasabb terminológiát kerestek, kézenfekvőnek látszott a státusz kifejezés használata. Annak ellenére, hogy a rétegződéskutatások mögött kimutatható elméleti előfeltevések korántsem megfelleltethetők Weber tipológiájának, a státusz fogalom végérvényesen hozzákapcsolódott a társadalom hierarchikus tagoltságának jelenségéhez. Ezért mondhatjuk azt, hogy a köznyelvi középosztály fogalom tulajdonképpeni szociológiai terminus technicus a középrétegek kifejezés, amennyiben „a létra közepén állókat” jelenti, és nem társadalmi újratermelési mechanizmusok „komplex mátrixára” utal. Talán kissé hosszasan időztünk az osztály vagy réteg problémánál, hiszen tudjuk, hogy a középosztályok és középrétegek empirikusan többé-kevésbé egybeesnek. De túl azon, hogy a fogalmi tisztázás szükséges a szakmán belüli kommunikációhoz, egyes vizsgálatok kimutatták, hogy a társadalom osztálytagolódása és hierarchikus rétegződése nemcsak analitikusan, elméleti szinten különválasztható jelenségek, hanem egymástól *függetlenül* meghatározzák a társadalmi és szociálpszichológiai folyamatokat (pl. Kohn et. al 1990).

I.2. POLGÁROSODÁS ÉS KÖZÉPRÉTEGEK

A modern polgári társadalom és annak adekvát politikai berendezkedése, a többpárti parlamenti demokrácia stabilitásának szempontjából döntő jelentőségű a gazdaságilag viszonylag független, autonóm középrétegek sorsa. Ez az állítás történetileg is igazolható, hiszen a polgári demokrácia intézményrendszerének kialakulása, a kapitalista termelési rendszer kibontakozása sokáig párhuzamosan haladt a közép rétegek gazdasági, politikai emancipációjával (e folyamat szellemtörténeti vetületét a felvilágosodás mozgalma képezi). Itt érdemes kitérni arra, hogy a polgárosodás és a középosztályosodás szociológiailag nem azonos fogalmak, hiszen a „polgár” fogalma, mint már utaltunk rá, magába foglalja (1.) a relatív gazdasági autonómiát, függetlenséget és (2.) egy sajátos életformát és mentalitást.

A középosztály és a polgárság empirikus elkülönülését példázza a magyar társadalom két világháború közötti szerkezete, melyet Erdei Ferenc [1944 (1980)] kettős társadalomstruktúrájának nevezett. A szerkezeti kettősség különösen megmutatkozik a középosztály (1) úri, keresztény-nemzeti és (2) polgári csoportjainak elkülönültségében. Az előbb említett csoport jól jellemezhető az állami, közigazgatási szférától való gazdasági, politikai függőséggel és az ezzel kapcsolatos politikai-uralmi és (rendies jellegéből fakadó) származási tőkével, míg a középosztály polgári metszete a piacon hasznosítható javadalmak (tulajdon, tudás) birtoklásával. A jelenhez (kihagyásokkal) közelítve érdemes rámutatni arra, hogy a Kádár-korszakbeli középosztályosodási folyamat, amelyet jórészt a piaci reformokhoz kötődő „második gazdaság” kialakulása tett lehetővé, paradox módon a polgárosodási folyamatot is elősegítette. Mindez – a vállalkozási készségek széleskörű elterjedésével, a civil társadalom fokozatos megerősödésével – nem csekély mértékben a rendszerváltás közvetlen társadalmi előzményét jelentette.

A polgárság kétfajta, gazdasági és a weberi értelemben vett rendi definíciójának összeegyeztetése hasznosnak tűnik a Magyarországon zajló gazdasági és társadalmi rendszerváltozás hatásainak elemzése során is.

A „polgárosodás” kérdésköre a hazai szociológiának egyik legvitatottabb és legkényesebb problémája, hiszen ez az a téma, amely a rendszerváltás politikai tartalmát közvetlenül érinti, és ezért sokszor pártprogramokból, politikai szlogenekből köszön vissza.⁶ Sokan magának a polgárosodás

---

⁶ Lásd erről a Replika 1990/2 (Szelényi Iván munkásságáról) és 1993. novemberi (polgárosodás) számát.

terminusnak a használatát is elvetik vagy azért, mert elkoptatott, politikailag apologetikussá vált gumifogalomnak tartják, vagy mert kizárólag egy meghatározott társadalomtörténeti periódus (a XVIII. sz. vége, XIX. sz. első fele) vonatkozásában tartják elfogadhatónak. A polgárosodás kifejezést azonban egy olyan szociológiai terminusnak tartjuk, melyről nem mondhat le a szociológia (a történészek javára), mivel e kifejezés segítségével jól megragadható a társadalomszerkezet modernizációja, a (weberi értelemben vett) rendi privilégiumokon alapuló társadalom átalakulása polgári osztálytársadalommá. Ebben az is benne foglaltatik, hogy a magyar társadalom polgárosodását egy olyan megszakított folyamatként értelmezzük, melynek tendenciája az elmúlt két évszázadban azonos volt: autonóm, gazdaságilag független polgári rétegen alapuló társadalom kialakulása felé vezet, és ezt a trendet dominánsan rendies szerkezetű periódusok „torzították” el. Ilyen torzulásként értelmezhető az Erdei által leírt társadalomszerkezeti kettősség, és az államszocializmus rendies vonásai.⁷

Magyarországon mostanság alakulnak ki a gazdaságilag független középrétegek, melyek bázisul szolgálhatnak az autonóm *polgári* középosztályok kialakulásának is. E folyamatnak több lehetséges „forgatókönyve” van, attól függően, hogy milyen összetételű, illetve szociológiai profilú középosztály kialakulásához vezet el. Mint jeleztük az Antall- és a Boross kormány által megfogalmazott privatizációs stratégia főiránya a *hazai tulajdonos* polgárság kialakítása, illetőleg az egykori tulajdonosok újjászervezése, kárpótlása felé mutatott. Egy másik lehetséges, a fenti értelemben definiált középrétegeket szem előtt tartó társadalompolitika az, amelyik az állami tulajdon lebontása során az alkalmazotti középrétegek érdekeit preferálja azáltal, hogy a külföldi tőke bevonásával gazdaságilag olyan, *magánkézbe adott* nagyvállalatokat hoz létre, melyek termelésükkel, munkahelyteremtő szerepükkel a veszteséges állami szektor modernizációját szolgálják. Ez utóbbinak politikai kockázatai – a munkanélküliség arányának átmeneti növekedése, külföldellenesség stb. – nyilvánvalóak. A fenti két forgatókönyv ezért természetesen összefonódva, politikailag meghatározott ütemben valósul meg Magyarországon.

---

⁷ A polgárosodás folyamatának kritikai vizsgálatát talán éppen egy olyan elméleti megközelítés tenné lehetővé, amely a „rend” és az „osztály” fogalma felől közelítené tárgyaához. Azaz nem lenne szabad leragadni a polgár fogalmának normatív konnotációinál, hanem a polgárosodás vizsgálatát kívánatos volna az osztály tagolódás és a rendi jegyek összefonódásának elemzésével kiegészíteni.

II. 1. A MAGÁNSZEKTOR TÉRNYERÉSE

A tulajdonos, vállalkozói osztályok kialakulása

A kádári „puha” diktatúra egyik megkülönböztető vonása az volt, hogy lehetővé tette a társadalom széles rétegei számára, hogy életszínvonalukat az úgynevezett „második” gazdaságbeli aktivitással próbálják megőrizni, illetve javítani.

A második gazdaság társadalmi, strukturális szerepét a hazai szociológia képviselői viszonylag korán felismerték. Modelljeikben az állami-redisztributív gazdaság által definiált szerkezet mellett számot vetettek a második gazdaság, a tulajdonképpeni piaci viszonyok strukturális szerepével is (pl. Szelényi - Manchin, 1986; Kolosi, 1987A). Kolosi (im.: 151.0.) úgy találta, hogy a nyolcvanas évek első felében az aktív lakosság háromnegyede valamilyen formában részt vett a tágan értelmezett második gazdaságban, azaz az állami szektoron kívül (is) végzett jövedelemtermelő tevékenységet. A rendszerváltást követően a különféle második gazdaságbeli tevékenységi formák – főképpen a piacra termelő mezőgazdasági kistermelés és az alkalmi munkavégzés – jelentősen háttérbe szorultak (Spéder, 1994).⁸ E tendencia háttérben feltehetően nemcsak a tömeges munkanélküliség megjelenése és az átalakuló mezőgazdaság válsága játszik szerepet, hanem feltételezhető, hogy az egykoron a második gazdaságba bekapcsolódók egy része főállásban (vállalkozóként vagy alkalmazottként) lépett át a magánszektorba. Ezt a feltételezést támasztják alá azok a különféle mutatószámok, melyek a magánszektor fejlődését és az állami szektor rovására történő térhódítását jelzik.⁹

---

⁸ Kolosi 1981-82-es vizsgálata idején a népesség 25,6%-a végzett mezőgazdasági *árutermelést* (i.m.: 152.0.). Spéder a mezőgazdasági kistermelést folytató háztartásokat vizsgálva úgy találta, hogy közöttük 27,5% az eladásra (is) termelők aránya. Ez a mutatószám 1992-re 14,5%-ra csökkent, miközben növekedett a kizárólag saját fogyasztásra termelt háztartások aránya (Spéder, Lm.: 80.0.).

⁹ Erről részletesen lásd Kolosi Tamás és Sik Endre *A magángazdaság nemzetgazdasági súlya* című tanulmányát e kötetben, valamint a TÁRKI és a Gazdaságkutató Rt. vizsgálatát a magánszektor fejlődéséről (TÁRKI – GKI, 1994). E kötetben közölt különböző megközelítések – jóllehet igen eltérő módszertannal és kutatói feltételezéssel készültek – hasonló eredményre vezettek: a magángazdaság súlya 1993-ban a magyar gazdaságon belül 60% felett volt. A GDP termelésén belül a hazai magán- és külföldi szektor arányát Arvay János és Vértes András 56-63%-ra becsülte. Kolosi Tamás és Sik Endre becslése szerint a munkaidőalapnak közel kétharmada realizálódott a magánszektorban. Jelen tanulmány szerzője a magángazdaságból származó jövedelmek arányát a háztartások összjövedelmében 45%-ra becsülte. Ez az arány abban az esetben, ha eltekintünk a redisztributív típusú jövedelmektől, amelyeknél nincs értelme a magán és állami szektor megkülönböztetésének, 66%.

Témánk szempontjából különösen fontosak azok az indikátorok, melyek a „rég” középosztály újjászületéséről tanúskodnak. A domináns tendenciát jól mutatja például a vállalkozói kedv növekedése: 1988-ban a megkérdezettek 25%-a válaszolta azt, hogy „szívesen lenne vállalkozó”, ugyanezek aránya két évvel később már 44%-ra nőtt (Kolosi – Róbert 1991, 4-5.0.). Az aspirációk és a tényleges viselkedés közötti szakadék természetesen jelentős, de figyelemre méltó, hogy a ténylegesen vállalkozók aránya 1989 és 1993 között megkétszereződött (2. sz. táblázat és 1. sz. ábra).

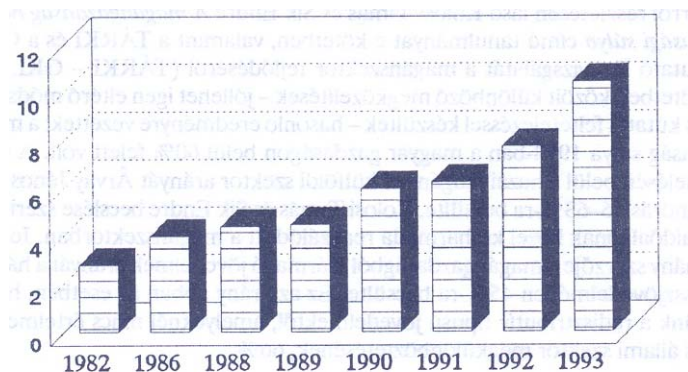
2. sz. táblázat

AZ „ÖNÁLLÓK” ARÁNYA AZ AKTÍV KERESŐK SZÁZALÉKÁBAN

	1982*	1986*	1988*	1989*	1990*	1991**	1992**	1993**
Összes önálló	2,8	4,0	4,4	4,5	6,0	6,3	7,8	10,5

1. sz. ábra

Az önálló vállalkozók aránya az aktív kereső népességben belül, 1982 – 1993 (%)

Az 1993-as arányszám már igen közeli a Nyugat-Európában és más fejlett országokban megfigyelhető arányokhoz.¹⁰ Igaz ez akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a tulajdonos polgárság két nagy csoportját, a „munkaadó” nagyvállalkozókat (employers) és a saját munkaerejüket is hasznosító kispolgárokat (self-employed pettybourgeoisie) összevontan kezeltük, hiszen az előbbiek aránya a fejlett országokban is 1-3 százalék körül mozog.¹¹

A fenti számsor csak azokat az egyéneket tartalmazta, akik főállásukat tekintve önállóaknak számítanak, ezért a valamilyen fajta vállalkozási tevékenységet folytatók köre ennél nagyobbra becsülhető. 1991 tavaszán például a TARKI egyik vizsgálatában a következő kérdést is feltették a megkérdezetteknek: „Manapság egyre többen dolgoznak nem állami vállalatoknál. Próbálkozott-e Ön vagy a családból valaki a következők közül valamivel?” A kérdést különböző vállalkozási formák felsorolása követte, aminek alapján az volt kikövetkeztethető, hogy a megkérdezetteknek és szűken vett családjuknak (házastárs, közös háztartásban élő gyerek) 16,9%-a próbálkozott valamilyen vállalkozással. Többnyire ez egyéni termelő és szolgáltató vállalkozást, illetve kft.-ben való részvételt jelentett (3. sz. táblázat).

---

¹⁰ Megjegyzendő, hogy a fenti adatok tartalmazzák az ún. kényszervállalkozókat is, akik tulajdonképpen alkalmazottak, csak a kedvezőbb járulék- és adófizetési feltételek miatt szerepelnek önállóként. E csoport nagyságáról ismereteink szerint nincs megbízható adat.

¹¹ Például Finnországban a 80-as évek elején a 10 alkalmazottnál többet foglalkoztató vállalkozók aránya 1% volt (Blom – Kivinen, 1989, 20.0.). A vállalkozók belső tagoltságáról némi eligazítást ad Kolosi és Sik (1991, 10.0.): „1992-ben a főállású vállalkozók 74%-a önálló, 19%-a társasvállalkozás közreműködő tulajdonosa (pl. részben tulajdonában levő kft. ügyvezetője), 7% pedig segítő családtag, illetve nyugdíj melletti vállalkozó.”

3. sz. táblázat

AZ EGYÉNI VÁLLALKOZÓK ARÁNYA VÁLLALKOZÁSI FORMA SZERINT 1991-BEN

	Arány a mintában (1000 fő)%
Egyéni termelő vállalkozás	6,6
Egyéni szolgáltató vállalkozás	5,9
Társ/csendestárs vállalkozásban	1,4
Alapító/tag kft-ben	5,5
Alapító/tag pjt-ben	0,2
Tag művészeti alkotóközösségben	0,3
Alapító/tag betéttársaságban	-

Forrás: Kolosi – Róbert, 1991,6.o.

A TÁRKI és a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem közös Háztartás vizsgálata, olyan (úgynevezett panel) módszerrel készül, amely lehetővé teszi, hogy ugyanazokról a személyekről és háztartásokról idősoros adatokkal rendelkezünk. Az 1992-93-as felvételek adatbázisán elvégzett elemzések alapján kissé árnyaltabb képet kaphatunk a vállalkozók és a magánszektor főbb jellemzőiről.¹²

---

¹² A Magyar Háztartás Panel vizsgálat részleteiről lásd Sik Endre – Tóth István György (1992A, 1992B, 1993, 1994) által szerkesztett műhelytanulmányi sorozatot.

2. sz. ábra

A főállású vállalkozók szektorok szerinti aránya, 1992

Elsőként vizsgáljuk meg az önálló vállalkozók arányát az egyes gazdasági szektorokban. 1992-ben a vállalkozók legnagyobb hányada (35%) a szolgáltatásban dolgozik. A kereskedelemben 24, az iparban 22, a mezőgazdaságban pedig 10%-uk tevékenykedik. A maradék 9% szellemi szabad foglalkozású (2. sz. ábra). Ezek az arányok számunkra azt jelzik, hogy az önálló vállalkozók aránya azokban a gazdasági szektorokban (szolgáltatás, kereskedelem) magasabb az átlagnál, melyeket korábban a redisztributív gazdaság „átengedett” a második gazdaságnak.

A munkavállalók és a magánszektor fejlődése

A magánszektor térnyerése a munkahelyek tekintetében is jelentős. 1992-ben a foglalkoztatottaknak országosan 35,8, Budapesten 46%-a dolgozik a magánszektorban a 4. sz. táblázat adatai szerint.

4. sz. táblázat

A KERESŐK MEGOSZLÁSA MUNKAHELYÜK GAZDÁLKODÁSI FORMÁJA SZERINT

			(%)
	1992 ¹³		1993 ¹⁴
	országosan	Budapesten	országosan
költségvetési szerv	22,1	24,7	16,1
állami vállalat	23,2	21,4	19,8
önkormányzati vállalat	5,2	2,0	5,9
hagyományos szövetkezet	8,0	1,0	5,8
állami tulajdonú gazdasági társaság	5,7	4,9	8,9
részben magántulajdonú gazdasági társaság	9,3	10,3	12,5
magántulajdonú gazdasági társaság	14,1	26,4	16,5
egyéni vállalkozás és nem jogi gt	12,4	9,3	13,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

A magánszektor (a táblázat dőlt betűs sorait) vizsgálva azt látjuk, hogy a legnagyobb különbség 1992-ben az országos és a fővárosi adatok között a magántulajdonú gazdasági társaságok esetében van. Az e kategóriában foglalkoztatottak aránya Budapesten több mint 25%. Általában elmondható, hogy a magánszektor növekedése a fővárosban a leggyorsabb. Itt a külföldi tulajdonú cégeknél foglalkoztatottak aránya is nagyobb az országos átlagnál (Sik – Tóth, 1994, 7.0.).

¹³Forrás: Kolosi – Sik, 1992, 21.o.

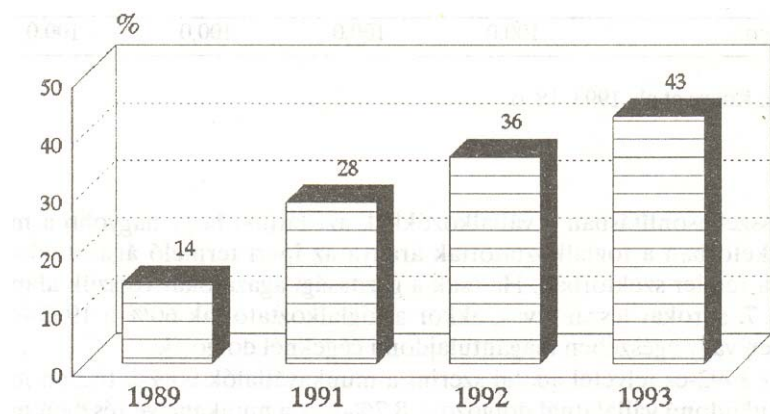
¹⁴ Kolosi et al., 1993, 18.o.

1992 és 1993 folyamán országosan hét százalékkal nőtt a magángazdaságban dolgozók aránya. A növekedés ütemét azonban jobban érzékelhetjük, ha szélesebb időszávot vizsgálunk (3. sz. ábra). A rendszerváltás kezdetén, 1989-ben az aktív keresők 14, 1991-ben 28, 1992-ben mintegy 36%-a, 1993-ban pedig 43%-a dolgozott részben vagy egészében magántulajdonú vállalkozásoknál. A fejlődési ütem értékelésekor azonban látni kell, hogy „a magánszektor előretörése a kis- és középvállalkozások terén volt eddig dinamikus és igen lassú a nagyvállalatok vonatkozásában”. (Kolosi – Sik, 1993,10.0.) Ez is azt támasztja alá, hogy 1993-ig a magánszektor fejlődési ütemét nagyobbbrészt az új vállalkozások beindulása, nem pedig a privatizáció határozta meg.

3. sz. ábra

A magánszektorban foglalkoztatottak aránya, 1989 – 1993

Forrás: uo.

A munkavállalók megoszlása a gazdasági szektorok között némileg más képet mutat, mint amit a főállású vállalkozók esetében láttunk, ahol a szolgáltató és kereskedelmi szektorok dominanciája volt a jellemző (5. sz. táblázat, vö. 2. sz. ábra).

5. sz. táblázat

A MUNKAVÁLLALÓK EGÉSZÉNEK ÉS A MAGÁNSZEKTORBAN DOLGOZÓKNAK ÁGAZATI MEGOSZLÁSA

	összes munkavállalók		magánszektor	
	1992	1993	1992	1993
ágazat				
1. ipar	26,9	25,3	37,0	33,1
2. építőipar	6,1	5,7	11,3	8,1
3. mezőgazdaság	10,9	8,9	5,5	10,3
4. kereskedelem	12,7	12,7	21,4	20,9
5. egészségügy, kultúra	15,3	17,6	2,4	3,2
6. egyéb szolgáltatás	18,3	20,7	22,4	24,4
7. közigazgatás	9,8	7,4	-	-
összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

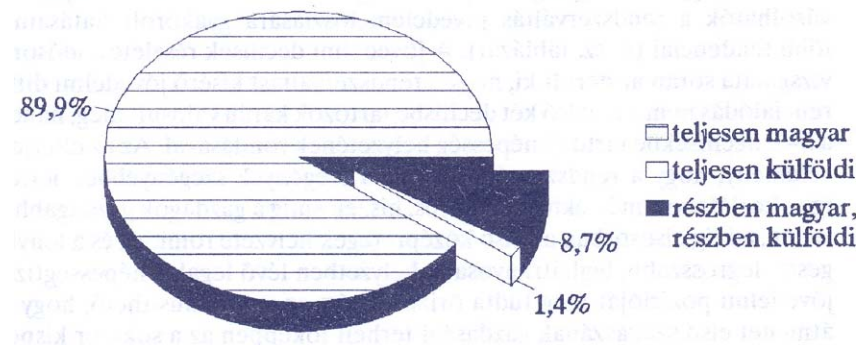
Forrás: Kolosi et al., 1993, 18. o.

Összehasonlításban a vállalkozókkal, azt látjuk, hogy nagyobb a magánszektorban a foglalkoztatottak aránya az ipari termelő ágazatokban, mint a tercier szektorban. Ha csak a gazdasági ágazatokat vesszük alapul (5. és 7. sorokat leszámítva), akkor a foglalkoztatottak 60%-a 1993-ban részben vagy egészben magántulajdonú cégeknél dolgozik.

Az 1992-es felvétel adatai szerint a munkavállalók 90%-a tisztán magyar tulajdonú vállalatnál dolgozott, 8,7%-nak a munkahelye részben magyar, részben külföldi tulajdonban volt és csak 1,4% esetében volt teljesen külföldi tulajdonban a munkahely (4.sz. ábra). Ma is elmondható, hogy „a térségben egyedülállóan magas működő tőke beáramlás ellenére is a gazdaság egészében viszonylag kicsi a külföldi tulajdon aránya (egyészben vagy részben) (Kolos – Sik, 2000, 10. o.). Indokolatlanok tehát a külföldi tőke eluralkodásáról helyenként felbukkanó nézetek”. (Kolos – Sik, 2000, 10. o.) 1993-ban még a „privatizáltabb” fővárosban sem érte el a 20%-ot a részben vagy egészben külföldi tulajdonú cégeknél dolgozók aránya.

4. sz. ábra

A munkahelyek tulajdonos szerinti megoszlása, 1992

Forrás: im.: 10.o.

II.2. A JÖVEDELEMELOSZLÁS VÁLTOZÁSA ÉS A KÖZÉPRÉTEGEK¹⁵

A társadalomban meglévő jövedelmi egyenlőtlenség kétségkívül az egyik leglényegesebb szociológiai dimenzió, mely mentén a társadalmi csoportok helyzetében bekövetkezett változások viszonylag jól nyomon követhetők.

A Magyar Háztartás Panel vizsgálatban a kutatók részletesen rákérdeznek minden jövedelemforrásra és azok alakulására. Az adatok viszonylagos megbízhatósága ellenére fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a bevalott jövedelmek a tényleges állapothoz képest 30-50%-kal alábecsülték.¹⁶

A jövedelmi viszonyok 1991-93 közötti alakulását tanulmányozva meglehetősen összetett kép rajzolódik ki. Ha a népességet a jövedelem szintje szerint tíz egyenlő nagyságú csoportra, úgynevezett decilisekre osztjuk, felvázolhatók a rendszerváltás jövedelemeloszlására gyakorolt hatásainak főbb tendenciái (6. sz. táblázat). A jövedelmi decilisek részletes, idősoros vizsgálata során az derült ki, hogy a rendszerváltást kísérő jövedelmi differenciálódás nem a legalsó két decilisbe tartozók kárán valósult meg, hanem a 3-7. decilisekbe tartozó népesség helyzetének romlásával. Az, az elterjedt vélemény, hogy a rendszerváltás során a szegények szegényebbek lettek, igen korlátozott mértékben érvényes, hiszen amíg a gazdagok gazdagabbak lettek, addig elsősorban az alsó középrétegek helyzete romlott, és a ténylegesen legrosszabb, leghátrányosabb helyzetben lévő legalsó népességtized jövedelmi pozícióját meg tudta őrizni. Ezért az valószínűsíthető, hogy az átmenet első szakaszának gazdasági terheit főképpen az a sokszor kispolgárinak nevezett közép réteg viselte, mely a késő Kádár -korszakban is csak jelentős erőfeszítéssel – a második gazdaságba való (önkiszákmányoló) bekapcsolódás révén – tudta megőrizni életszínvonalát. E rétegek csalódottsága tükröződhet abban, hogy 1992-ben a legnagyobb kormánypárt, az MDF

---

¹⁵ Az alábbi rész főbb megállapításai Kolosi – Sik (im.), valamint Kolosi és munkatársai (1993) eredményein alapulnak.

¹⁶ Érdemes megjegyezni azt is, hogy a kérdőíves vizsgálatok eszközeivel a társadalom legfelső és legalsó csoportjai nem vizsgálhatóak, hiszen a hajléktalanok és az elit legfelsőbb csoportjai technikailag elérhetetlenek, illetve minimális annak az esélye, hogy ezen csoportok tagjai a mintába érvényes esetekként bekerüljenek. A makrostatistikai adatokhoz képest mintegy 400 milliárd forintnyi hiány mutatkozik, mely elsősorban a magánszektorból származik (Kolosi et al., 1993).

a magukat „alsó középosztályiként” meghatározók körében volt a legellenszenvesebb (Róbert, 1994, 15.0.).¹⁷

6. sz. táblázat

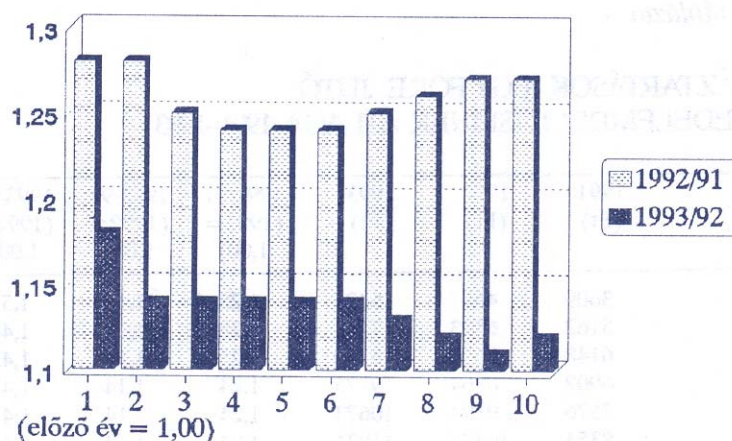
A HÁZTARTÁSOK EGY FŐRE JUTÓ JÖVEDELEMDECILISEINEK ÁTLAGA, 1991–1993

	1991 (Ft)	1992 (Ft)	1993 (Ft)	1992/91 (1991= 1,00)	1993/92 (1992= 1,00)	1993/91 (1991 = 1,00)
alsó	3609	4617	5426	1,28	1,18	1,50
2	5162	6593	7541	1,28	1,14	1,46
3	6148	7677	8768	1,25	1,14	1,43
4	6902	8564	9775	1,24	1,14	1,42
5	7576	9394	10673	1,24	1,14	1,41
6	8354	10378	11831	1,24	1,14	1,42
7	9369	11721	13257	1,25	1,13	1,41
8	10829	13629	15207	1,26	1,12	1,40
9	13300	16858	18796	1,27	1,11	1,41
felső	22636	28649	62041	1,27	1,12	1,42
átlag	9587,6	12077,2	13530,8	1,26	1,14	1,43
felső/alsó						
decilisátlag	6,3	6,2	5,9	-	-	-

¹⁷ Az idézett tanulmányból az is kitlnt, hogy az akkoriban (1992-ben) népszerűsége csúcspontján álló Fidesz éppen az alsó középosztállyal azonosulók körében volt a viszonylag legrokonszenvesebb.

5. sz. ábra

A jövedelmi decilisek átlagai az előző évhez képest, 1992 – 1993

A decilisek szélső csoportjainak helyzetét vizsgálva (6. sz. táblázat utolsó sora) megkockáztatható az a kijelentés, hogy 1992-93 közötti időszakban valamelyest csökkentek a jövedelmi egyenlőtlenségek. Megállni látszik az a hosszabb idő óta tartó folyamat, melynek tendenciája az volt, hogy a jövedelmek differenciálódása a gazdagok gazdagabbakká válása és a középrétegek lecsúszása mellett valósult meg. E változást szemlélteti az (6. sz. táblázat 5-6 oszlopainak adatait megjelenítő) 5. sz. ábra. Úgy tűnik 1993ban inkább a magasabb jövedelmű csoportok (a felső harminc százalék) relatív jövedelmi pozíciója romlott.

II.3. KÖZÉPOSZTÁLYI ÉS POLGÁRI AZONOSSÁGTUDAT, ATTITÚDOK

Az emberi viselkedés komplexitásának tanulmányozásakor nem csak a makro társadalmi tényezőket szükséges számba venni, hanem az egyéni értékeket, attitűd öket is. A viselkedés magyarázatában tehát szubjektív mozzanatokkal is számolni kell. Egy ilyen lényeges szubjektív faktor az azonoságtudat. más szóval az identitás, amely sok esetben az emberi személyiség mély rétegeiben gyökeredzik.

A nyugat-európai politikatudományi, szociológiai elemzések eredményei szerint a demokratikus viszonyok közepette a polgári öntudat erőteljesen megnyilvánul a politikai viselkedésben is (Almond – Verba, 1965). A polgár bízik abban, hogy a demokratikus intézményrendszert racionális cselekvés révén befolyásolhatja (részvétel a választásokon), mert az intézményeket kiszámíthatónak véli (a jogrendszerbe vetett bizalom). Önnön szabadságának kereteit a civil társadalomban tevékenykedve saját maga tölti meg személyes tartalommal.¹⁸ A polgári szabadságjogokhoz kapcsolódó aktív, cselekvő egyéni viszony kialakulásának természetesen kemény gazdasági feltételei vannak, amelyet előzőleg gazdasági autonómiának, függetlenségnek nevezünk. A modernkori polgári középosztály különböző javakkal való rendelkezés révén biztosítja magának az autonómiát (v.ö. 1. sz. táblázat).

Történetileg ez a politikai kultúrához, mentalitáshoz kötött polgárságkép a francia forradalom időszakához kötődik. Ez a kor a nemességgel és papsággal szemben álló harmadik rend politikai küzdelmeinek időszaka. A harmadik rend fogalmába beletartozott mindenki, aki az első két rendnek nem volt tagja. Azt a felfogást, mely szerint a francia forradalom kizárólag a polgárság forradalma volt, Bibó István [1979 (1990)] a doktriner marxizmus képviselőinek tulajdonította. A forradalom után, a harmadik rend uralomra jutásának következtében alakult ki a harmadik rendnek az a differenciáltsága, melyben elkülönült egymástól a tulajdonnal és/vagy műveltséggel rendelkező uralkodó réteg a *burzsoázia* és a kisémmizett munkások csoportja, melyet negyedik rendként is aposztrofáltak. Miként a *harmadik rend* (tiers etat) fogalmilag tágabb jelentésű a polgárság (bourgeoisie) kifejezésnél, hasonlóan

---

¹⁸ Természetesen a polgári viselkedéskultúrában ideáltipikusan testet öltő polgári szabadság fogalom fenti leírása igencsak vázlatos jellegű. Az érdeklődő olvasót a szabadság fogalmának árnyaltabb elemzését nyújtó Berlin (1990) írásaihoz kalauzoljuk.

különbözik a polgár fogalom politikai jelentése is a munkamegosztási helyzet és/vagy társadalmi rétegződés szerinti középosztály fogalmától. A nyugati társadalmak középosztályai a szó fenti, politikai értelmében is polgárinak tekinthetők.¹⁹ Az olyan megkésve modernizálódó társadalmakban, mint például Közép- és Kelet-Európa országai, a középosztályok szociológiailag heterogénebb összetételűek. Ez mutatkozott meg a két világháború közötti magyar társadalom középosztályának kettős, úri és polgári jellegében. A modernizációban elmaradt, periférikus helyzetű társadalmak középosztályai nem per definitionem polgári jellegűek a kifejezés politikai értelemben. Ennek oka rendszerint az, hogy a társadalom középrétegeiben így vagy úgy hiányzik a polgári szabadságjogok kibontakoztatásához szükséges gazdasági autonómia megléte.

A totalitárius rendszerek oly mértékben törekszenek a társadalom tagjainak kontrollálására, hogy az egyéni identitás meghatározására is igényt formáinak (Erős, 1993). Az államszocialista rendszerben sokáig csak a kommunista ideológia által elismert társadalmi identitáselemeket lehetett a nyilvánosság előtt felvállalni. A „polgár” tipikusan illegitim kategóriává lett (sok más társadalmi kategóriával együtt) a polgárság egészének „osztályidegenné” való kikiáltásával egyidőben. Az állami identitásmanipuláció hatását a szabadság megmaradt „kis körei” (Bibó), a család és a civil társadalom maradványai letompítják, így a valóságban a hagyományos identitáselemek is átöröközhetők (Szummer, 1992). A Magyarországon negyven évig „létezett” államszocializmus a magántulajdon és a piacgazdaság eltörlésével gátolta leghatékonyabban a civil társadalom, a polgári politikai kultúra közegének továbbélését. Amint a 60-as évektől kezdődő reformfolyamatok kibontakoztak, úgy teremtdtek meg az identitáspluralizmus feltételei, a civil társadalom újjászületésével egyidejűleg (Fábián, 1992).

A fenti gondolatmenet érvényességét több ponton alátámasztják Róbert – Sági (1994) empirikus elemzései, amennyiben rámutatnak a második gazdaság szerepére a „középosztályi” és „polgári” azonosságtudat kialakulásában. Idősoros adataiból az is kiviláglik, hogy a rendszerváltást követően megváltozott a fenti identitáselemek normatív kontextusa (vö. Róbert Péter e kötetben olvasható tanulmányával). A rendszerváltást követően a politikai diskurzusban a középosztály, a polgárság kategóriája átminősült, a korábbi

---

¹⁹ Megemlítendő, hogy a legtöbb nyugat-európai nyelv külön szóval jelöli a politikai értelmű és az osztályszempontú polgár fogalmat (pl. angolban: citizen vs bourgeois).

pejoratív konnotációt elvesztette, nem utolsó sorban annak következtében, hogy a pártok kiélezett versenyt folytatnak e csoportok szavazataiért.²⁰

Róbert Péter (1994) az osztályazonosulás és a rendszerváltás iránti politikai attitűdök kapcsolatának elemzése során kimutatta, hogy a középosztállyal azonosulók differenciáltabban ítélik meg a rendszerváltás társadalmi hatásait, mint az alsóbb társadalmi rétegek (alsó osztály, munkásosztály, alsó középosztály). Ez utóbbiak frusztrált paternalista beállítottsággal válaszolnak a rendszerváltást kísérő növekvő társadalmi különbségekre. A gyámkodó állam elutasítása a társadalmi lépcsőn felfelé haladva már az alsó középosztály szintjétől kezdve jellemzőbb politikai attitűd.

IV. ÖSSZEFOGLALÓ KÖVETKEZTETÉSEK

Az általunk felvázolt portré a magyarországi középrétegekről, az e társadalmi csoportokat érintő gazdasági, társadalmi folyamatokról az ismertetett elméleti keretekhez képest szükségképpen töredékes. Megmutatkozik ez abban is, hogy a különféle elméleti nézőpontok által felkínált perspektívákból az ismertetett kutatások eredményeiből tallózva inkább csak egy-egy „pillanatsfelvételt” tudunk nyújtani, sem mint „teljes képet” festeni a magyar társadalom középső csoportjairól.

Összefoglalva tehát az előzőek főbb megállapításait, elmondhatjuk: a rendszerváltás kezdeti szakaszának gazdasági terheit a középrétegek alsó sávja viselte. E tendencia az 1992-1993 közötti időszakban változni látszik, amennyiben a társadalom jövedelemeloszlás szerinti felső 30%-a a középrétegekhez képest kevésbé volt képes megőrizni egy évvel korábbi jövedelemszintjét. Ezzel együtt, a KSH létminimum értékéhez igazodó elemzések eredményei szerint 1989 óta a létminimum alatt élő népesség aránya megháromszorozódott, és ez igen súlyosan érintette a közép rétegek alsó sávját is.

A gazdasági rendszerváltozás folyamata a magánszektor térnyerésének vonatkozásában dinamikusan haladt előre. Ennek során mind az önálló vállalkozók aránya, mind a magánszektorban foglalkoztatottak aránya je-

---

²⁰ Nemcsak a politikai paletta centrumában elhelyezkedő pártok apellálnak a középrétegek szimpátiájára, hanem például Csurka István is elhíresült politikai pamfletjében (Magyar Fórum, 1992. augusztus) az ún. nemzeti-keresztény középosztály vízióját vázolta fel. Későbbi publicisztikájából kiviláglott, hogy programjának első sorban az általa „keserű hátországnak” nevezett lecsúszó rétegeket kívánta megnyerni.

lentősen megnőtt. Az előbbieket esetében ez a mutatószám már megközelíti a nyugat-európai polgári társadalmakra jellemző értéket. Ez azt jelenti, hogy Magyarországon 1993-ra számottevő kis- és középtulajdonosi osztály alakult ki. Mindemellett – amint az a domináns vállalkozási formák és egyéb mutatók alapján valószínűsíthető – a privatizáció a nagyvállalatok vonatkozásában csak mérsékelt ütemben haladt előre. A kimagasló mértékű külföldi tőkebeáramlás ellenére a munkahelyeknek csak töredéke került külföldi tulajdonba. Ha e kérdéshez a középosztály belső tagoltságának szempontjából közelítünk, akkor azt mondhatjuk, hogy ez az állapota belső tőkepiac fejletlenség évei együttesen – gátolta az alkalmazotti, úgynevezett „új” középosztály átalakulását.

Fábián Zoltán

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Almond, A. – S. Verba: *The Civic Culture* (1965): *Politikai Attitudes and Democracy in Five Nations*. Boston.
- Berlin, Isaiah (1990): *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, Európa Könyvkiadó
- Bibó István [(1979 (1990))]: „A kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentéte.” In *Válogatott tanulmányok, 1935-1979*. (szerk. ifj. Bibó István), Budapest, Magvető
- Blom, Raimo – Markku Kivinen (1989): „The Relevance and Dimensions of Class Theories.” in: Blom, Raimo. *Studies in Class Theory*. Tampere: Department of Sociology and Social Psychology at University of Tampere.
- Erdei Ferenc [1944 (1980)]: „A magyar társadalom.” In *A magyar társadalom*. Budapest
- Erős Ferenc (1993): „Rendszerváltás-identitásváltás.” In: Erős Ferenc. *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins. 196-205. o. (A tanulmány eredetileg a Magyar Tudomány 1991/9 számában (1104-1110) jelent meg.)
- Fábián Zoltán (1992): „Rendszer és identitás: Ami változik és ami nem.” *Magyar Tudomány* (7) 838-844.
- Fábián Zoltán (1993): „Sociological Measurement.” [Research Report] Budapest, TÁRKI
- Fábián Zoltán (1994A): „Szabadság és identitás.” [Recenzió E. Fromm *Menekülés a szabadság elől*. című könyvéről] *BUKSZ*. Nyár: in press.
- Fábián Zoltán (1994B): „A státuszinkonzisztencia mértékének változása Magyarországon, 1982-1992” Kézirat. Budapest, TÁRKI
- Fromm, Erich [1941 (1993)]: *Menekülés a szabadság elől*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Fussel, Paul (1987): *Osztálylétrán Amerikában*. Budapest, Európa

Kohn, Melvin L., – Atsushi Naoi-Carrie Schoenbach-Carmi Schooler-Kazimien M. Slomczynski (1990): „Position in the Class Structure and Psychological Functioning in the United States, Japan, and Poland.” *American Journal of Sociology* (January): 9641008.

Kolosi Tamás (1987A): *Tagolt társadalom*. Budapest, Gondolat

Kolosi Tamás (1987B): „A státuszinkonzisztencia mérése.” *Szociológia* (1) 1-20.

Kolosi Tamás – Sik Endre (1992A): „Munkaerőpiac és jövedelmek.” In: Sik Endre-Tóth István György (szerk.) 1992

Kolosi Tamás – Róbert Péter (1993): „Az anyagi életstílus mérése.” Kézirat. Budapest, TÁRKI

Kolosi Tamás – Szivós Péter-Bedekovics István (1993): „Munkaerőpiac és jövedelmek.” In: Sik Endre – Tóth István György (szerk.) 1993

Kolosi Tamás – Róbert Péter – Sági Matild – Fábián Zoltán (1994): „A rendszerváltás társadalmi hatásai és a középrétegek.” In: Mészáros József (szerk.). *Magyarország átalakulóban*. Budapest, Népjóléti Minisztérium,

Kriesi, Hanspeter (1989): „New Social Movements and the New Class in the Neatherlands.” *American Journal of Sociology* (March): 1078-1116.

Lenski, Gerhard (1954): „Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status.” *American Sociological Review* 19.

Róbert Péter (1994):„” in: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete

Róbert Péter (1994): „Középosztály, attitűdök, politikai preferenciák.” in: Balogh István (szerk.). *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest, MTA PTI

Róbert Péter – Sági Matild (1994): „A középosztály megerősödésének szubjektív aspektusai.” Kézirat. Budapest, TÁRKI

Sik Endre – Tóth István György (szerk.) (1992A): *Jelentés a Magyar Háztartás Panel 1. hullámának eredményeiről*. (Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok 1.) Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, Budapest, TÁRKI

Fábián Zoltán: A középrétegek: adalékok a posztkommunista átmenet társadalmi és társadalomlélektani hatásaihoz

Sik Endre – Tóth István György (szerk.) (1992B): Budapestén élni...: Jelentés a Magyar Háztartás Panel 1. hullámának budapesti adatai alapján. (Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok 1.) Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, Budapest, TÁRKI

Sik Endre – Tóth István György (szerk.) (1993): Egy év után...: Jelentés a Magyar Háztartás Panel II. hullámának eredményeiről. [Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok 3.] Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, Budapest, TÁRKI

Sik Endre – Tóth István György (szerk.) (1994): Budapestén élni 1993-ban: Jelentés a Magyar Háztartás Panel II. hullámának budapesti adatai alapján. (Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok 1.) Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, Budapest, TÁRKI

Spéder Zsolt (1994): „A második gazdaság súlya.” In: TÁRKI, GKI. A magánszektor fejlődése Magyarországon, (1990-1993) Összefoglaló kutatási beszámoló az AVU számára. 79-84. o.

Szelényi Iván – Manchin Róbert [1986 (1990)]: „Piac, redisztribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista társadalmakban.” In: Szelényi Iván. Új osztály, állam, politika. Budapest, Európa

Szumner Csaba (1992): „Identitásváltás vagy identitáspatológia.” Magyar Tudomány (2).

Treiman, D. (1977): Occupational Prestige in Comparative Perspective. New York, Academic

Weber, Max (1987): Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó

Wright-Erik Olin-Bill Martin (1987): „The Transformation of the American Class Structure.” American Journal of Sociology (July), 1-29.